

„Akinek armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott” A rendi identitás értelmezése és gyakorlata Fest Imre emlékirataiban

Az utóbbi két-három évtizedben a késő rendi korszak magyarországi társadalmára irányult kutatások nyomán ma már aránylag gazdag képpel rendelkezünk mind a nemességről (annak rétegzettségéről, birtokviszonyairól, gazdálkodásáról, életkörülményeiről),¹ mind a különféle szempontok alapján polgárnak minősíthető csoportokról.² Keveset tudunk azonban a két rendi csoport határterületén élőkéről – számukról, altípusaikról, illetve önképükről, stratégiáikról, életvitelükről. Az mindenesetre sejthető, hogy jelentős lehetett a különbség a szabad királyi városokban házbirtokosként polgárjogért folyamodó fő- vagy középbirtokos köznemesek, a kerületi vagy országos hivatalviselőként a városokban élő nemesek, a polgári vagy értelmiségi foglalkozásuk teljesítménye alapján nemesítettek, az elszegényedett nemes családban született és a városokban kézműves mesterségből megélő, vagy éppen a városi tisztségre áhítozva polgárjogot szerző, egyébként birtoktalan és jogvégzett nemesfiúk helyzete között.³ Különösen ritka eset, hogy érdemi ismeretünk van arról, hogy miként éltek meg köztes helyzetüket azok, akik szocializációs körülményeiket vagy megélhetési formájukat tekintve polgári foglalkozáshoz kötődtek, de valamilyen

¹ Ódor–Pálmány–Takács (szerk.) 1997, Kósa 2001, Fónagy 1999, Fónagy 2013.

² Bácskai 1988, Hudi, 1995, Bácskai 2006, Czoch 2009, Tóth Á. 2009. Az 1750 és 1850 között a szabad királyi városokba felvett polgárokat tartalmazó adatbázisról ld: Czoch–Németh–Tóth (2016).

³ Bácskai 2002: 139–144., Németh 2002., Rácz 1988.

formában az úri rétegek környékén mozogtak. Hogyan konstruálták meg nemesi és polgári identitásukat egy olyan korszakban, amelyben a rendi kiváltságokat és a nemesség hagyományos életviteléhez kapcsolódó normákat erős kihívások érték; amikor a társadalom presztízshierarchiája az átalakulás jeleit mutatta?

Ebbe a vélhetően néhány ezer főt kitevő társadalmi csoportba tartozott a szepesváraljai születésű Fest Imre, a kiegyezést követő évtized meghatározó gazdaságpolitikus (1817–1883). Személye részben azért érdekes számunkra, mert az már önmagában ritkaságnak számít, hogy jelentős terjedelmű személyes forrás marad fenn ebből a korszakból, különösen egy a polgárság és a nemesség metszetében élő ember esetében. Fest Imre nemrégiben magyarra fordítva kiadott emlékirata azonban nemcsak forrástípusa alapján kuriózum, de érdemben is alkalmas arra, hogy általa szerzőjének társadalmi azonosulását elemezzük. A tanulmány címében foglalt idézet Fest Imrétől való, aki saját magáról beszél egy ünnepélyes és számára dicsőséges pillanat emlékét örökítve meg. Memoárjában 1860-ra, az Októberi Diploma utáni időkre emlékezve, amikor egyhangúlag őt választja meg Szepes vármegye közönsége első alispánná, fogalmaz ekképpen:

„Így hát engem – egy kiskereskedő fiát, akinek armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott, s a vármegye által nem kedvelt 16 városhoz – szemelt ki arra a gondviselés, hogy ebben az arisztokratikus vármegyében az első méltóságot betöltsen, és pedig nem rejtélyes okoknak köszönhetően, hanem a közjó érdekében kifejtett érdemeim elismerésének köszönhettem ezt a kitiüntetést.”⁴

Az idézett szöveg hangsúlyosan fejezi ki a szerző társadalmi identifikációs célját, amellyel az őt körülvevő vidék jellegzetes rendi csoportjai között pozicionálja magát. Ugyanakkor nem csupán a saját helyét igyekszik meghatározni polgárság és nemesség határmezsgyéjén, de rögtön értelmezést is kínál, azt sugallva, hogy a kivételes társadalmi-közéleti sikere mögött meghúzódó okok („a közjó érdekében kifejtett érdemei”) valahogyan társadalmi helyzetével állnak összefüggésben. Tanulmányomban azt elemzem, hogy az emlékirat milyen víziót vetít elénk Fest Imre társadalomképéről. Háttérként előbb a késő rendi társadalomról, majd a memoár mint műfaj forrásértékéről a társadalom identitásvizsgálatának összefüggései közt, végül pedig az emlékirat zömének helyszínét adó szepesi térség sajátosságairól vázolok fel értelmező szempontokat.

A 19. század első fele magyarországi társadalmi viszonyainak fogalmi megragadására manapság egyre gyakrabban alkalmazza a szakirodalom a *késő* vagy *felbomló* rendi társadalom megnevezést.⁵ Ez a terminológia egyfelől a folyamatszerűséget sugallja, amennyiben egyszerre kérdőjelezi meg, hogy az áprilisi törvények ebből a szempontból jelentős pontjai (törvény előtti egyenlőség, közteherviselés, választójogi reform) egy csapásra számolták fel a rendi viszonyokat, és hangsúlyozza az ehhez vezető hosszú (legalább a 18. század utolsó negyedéig visszanyúló) előkészítő út fontosságát. Az ezt a felfogást megalapozó, az utóbbi két-három évtizedben megjelent

⁴ Fest 1999: 90.

⁵ Ezt a fogalmi keretet alkalmazza a kor társadalomképének megrajzolásakor: Dobszay–Fónagy 1999., és ez a háttér jelenik meg egyes részkérdések vizsgálatakor pl. Sasfi 2008, Tóth Á. 2009, Horváth 2013, Tóth Z. 2015 munkákban. E felfogás kialakulásában és elterjedésében Tóth Zoltán munkássága játszott döntő szerepet.

tanulmányok egy másik sajátossága, hogy kétségbe vonják a közjogi kategóriák társadalomszerkezetet konstituáló szerepének mindenhatóságát. Miközben a korabeli jogkönyvek, jogszabályok és a politikai élet gyakorlata továbbra is a kiváltságokon alapuló rendi állapotot vette alapul a társadalom tagolódásának elveként, újabban sorra jelennek meg olyan elemzések, amelyek a felekezeti és az etnikai hovatartozásra, a regionális különbségekre vagy éppen a városiak és a falusiak viszonyára is hangsúlyt fektetnek. Ezek az utóbbi időben nagyobb figyelmet kapó szempontok ráadásul nem pusztán úgy merülnek fel, mint a társadalmi tagolódás további lehetséges és releváns dimenziói, amelyek segítségével tehát tovább lehet árnyalni a társadalmi struktúra sokszínűségének képét. Emellett abban az értelemben is revelatív erejű ezeknek a szempontoknak az alkalmazása, hogy identitáselemként a kortársak a mindennapok során tanúsított magatartásának magyarázatakor hasznos fogózt kínálnak.

Ennek az újfajta szemléletnek a legfrappánsabb összefoglalása Kövér Györgyhöz fűződik, aki az ismert társadalomtörténeti tankönyvben leválasztja a rendiség történeti-jogi fogalmáról az általa viselkedésszociológiainak nevezett rendiséget. Ez utóbbi – fogalomtörténetileg Max Weber szociológiájára visszavezethető – terminus arra a jelenségegyüttesre utal, amely az egyén életvitelében, formális neveltetésében és foglalkozási presztízsében nyilvánul meg, és olyan konkrét formákban érhető tetten, mint pl. a házasság, a kiváltságokhoz kötött nyereségszerzési lehetőségek köre vagy az egyes csoportokra jellemző „rendi konvenciók”.⁶ Mint látni fogjuk, a szepességi Fest Imre esetében különösen gyümölcsöző Tóth Zoltán felekezeti-etnikai tömbökre vonatkozó elgondolása, amely évszázados múltú, kulturálisan meghatározható csoportok elkülönülését hangsúlyozta a társadalmi tagolódásban.⁷

Milyen lehetőséget kínál az emlékirat műfaja az ilyen értelemben tekintett rendiség értelmezéséhez? A memoár immár nem pusztán megtörtént események (történeti tények) rekonstruálására alkalmas forrástípusként hasznosítható a történészek kezében. A múlt objektív megismerhetőségébe vetett hit megrendülésével és az ehhez a felfogáshoz illeszkedő módszertannal kapcsolatos kételyek nyomán felértékelődtek azok a forrásfajták, amelyek a tapasztalást, az események megélését jelentik meg. Közülük különösen az emlékirat esetében kiemelendő az a sajátosság, amelyet Gyáni Gábor úgy jellemez, hogy „az identitás megteremtése végett” élettörténetünket folyamatosan újraserkesztjük, ugyanis ennek funkciója „az én kontinuitásának, egységének és integritásának biztosítása”.⁸ A jellemzően idős korban – Fest Imre esetében ötvenhat éves kora körül – megfogalmazott szövegek a nyilvánvalóan szinte végtelen számú megtörtént esemény közötti szelektálásban, a kiemelendőknek ítélt értelmezésében és megélésük módjában bizonyulnak kifejezetten előnyösnek az olyan elemzések számára, amelyek a társadalmi viszonyokban nem eleve meglévő, objektív egyenlőtlenségrendszer, hanem tudati konstrukciók révén működő, képlékeny szerveződést látnak. Az elméleti-fogalmi áttekintések azt is hangsúlyozzák, hogy bár az emlékiratok első látásra az egyén élettörténeti elbeszélésének látszanak, mivel jellegzetes törekvésük, hogy azt „együttal jelentéssel lássák el”, ezzel az egyént egy társadalmi térben helyezik el. Ezért az elbeszélés legalább annyira „egy közösségnek, egy társadalom-

⁶ Kövér 1998: 99–112.

⁷ Tóth 1991.

⁸ Gyáni 2000: 134.

nak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza”, mint egy elszigetelt egyén életének eseménysorát.⁹ Ez a fajta értelmezés nem merő spekuláció, hanem ma már rendelkezésre állnak olyan empirikus elemzések is, amelyek bizonyítják ennek a felfogásnak az alkalmazhatóságát, módszertani hasznát.¹⁰

Milyen vizsgálati lehetőségek rejlenek egy memoár ilyen szempontú elemzésében? Az emlékirat elsőként is lehetőséget kínál arra, hogy a szerzőnek a nevükön nevezett társadalmi csoportokhoz való explicit érzelmi viszonyát megvilágítsuk, és identitását ekként a saját maga társadalmi hovatartozásának szintjén, közvetlenül rekonstruáljuk. Ám nemcsak az efféle értékítéletek – mint Fest esetében a már idézett szövegrész – nyújthatnak támpontot, hanem már magára a környező társadalmi világra (mint referenciális keretre) vonatkozó osztályozási gyakorlat is orientálhat, például oly módon, hogy mely csoportok számítanak egyáltalán, illetve hol érzékelhetők társadalmi határok. Emellett a cselekedetek során megmutatkozó hétköznapi viselkedési formák (szokások, értékrend) is sokat elárulnak a másokról – mint más társadalmi csoportok képviselőiről – alkotott képről, a hozzájuk fűződő viszonyról. Példa lehet erre a Festnél egy évtizeddel fiatalabb Podmaniczky Frigyes (1824–1907) memoárja, amelyben a miskolci gimnáziumban töltött éveire vonatkozó emlékei a mezővárosi közegbe került ifjú főnemesnek a saját társadalmi tekintélyének kivívására irányuló törekvéseként is értelmezhetők a hozzá képest jóval alacsonyabb rendi állású diáktársak körében.¹¹ Végül az emlékiratok tematikai súlypontjai (pl. családi események, társasélet és politikai események aránya) is segíthetnek a társadalmi identitás értelmezésében.

A memoárok tehát a társadalmi viszonyok mikroszintű konstituálódásának forrásaiként is felfoghatók, ami az eddigiekhez képest új eszközt ad a kutatás kezébe a társadalmilag közismerten sokszínű Magyar Királyság helyi közösségeinek megismerésében. A késő rendi Magyarországon a társadalmi keveredés egészen sajátos változatát mutatja a Szepesség térsége. Már H. Balázs Éva kiemelte, hogy ebben a régióban figyelemre méltó a polgári tevékenységet is folytató nemesség szerepe, mai (szórványos) tudásunk szerint pedig ehhez hozzátehetjük, hogy az általa hangsúlyozott borkereskedelem mellett a posztókereskedelem és a bányaművelés is olyan gazdasági ágak voltak, amelyekben az armalista, illetve a birtokos nemesség is szerepet játszott.¹² A Szepesség másfelől mint hagyományosan kiemelkedő kultúrájú, polgáris és városias térség is különleges színfoltja a korabeli Magyar Királyságnak, amely korábban a bevándorlás jelentős célpontja, a 18. század végétől viszont elsősorban az egyéni boldogulás útját kereső elvándorlókat kibocsátó terület. Nem véletlen, hogy a reformkori Pest korai vállalkozói között aránylag nagy súllyal azonosíthatók cipszer hátterű nagykereskedők, mint ahogy az sem, hogy a Felső-Magyarország regioná-

⁹ Itt Gyáni Gábor Niedermüller Péter gondolatmenetére hivatkozik (Gyáni 2000: 138–139., Niedermüller 1998: 386–387).

¹⁰ Gyáni Gábor Scitovszky Tibor közgazdász, Dobszay Tamás a kispolgári-paraszti közegben élő Jeszenszky Ferdinánd memoárját vizsgálja ilyen megközelítéssel (Gyáni 2000: 140–141.; Dobszay 2010.)

¹¹ Például amikor az iskolai tápintézetbe járó szegényebb diáktársaihoz csatlakozva előbb bebizonyítja nekik, hogy neki is „democraticus gyomra” van, majd megvendégeli őket a saját szakácsnéjának a főztjével, és végül az esetet így összegzi: „Ez ötletem segélyével alkottam magamnak népszerű állást társaim között; amaz időtől fogva én váltam vezérökké [...]”. Podmaniczky 1984: 79–82.

¹² H. Balázs 2005. A lőcsei evangélikus házassági anyakönyvekben például több esetben tűnnek fel nemesi jogállású lőcsei polgárok bányatulajdonosként (mint akik alkalmazásában álló személyek nősülnek a városban). Az anyakönyv elérhető a Family Search honlap digitalizált adatbázisában.

lis központjának tekinthető Kassa bevándorlói között igen magas az innen érkezők aránya.¹³

Ennek a gazdaságtörténetileg hanyatlónak leírt területnek további, témánk szempontjából fontos sajátossága végül, hogy rendisége túlmutat a történeti-jogi kereteken. Településállományában és ezen keresztül társadalomszerkezetében is meghatározók ugyanis az ún. szepesi koronavárosok – köztük a Fest család egyik ágának lakóhelyeként szolgáló Szepesváralja (*Kirchdrauf*) –, és ezek is a térség városiasságát erősítik (a növekedésükben megrekedt) Késmárk és Lőcse szabad királyi városok mellett. Az előbbieket társadalmi profíljára és demográfiai súlya okozhatja, hogy a józsefi népszámlálás idején a Szepes vármegyét és a koronavárosokat együttesen tartalmazó összeírási egységben országos összehasonlításban kimagasló a „polgárok” részaránya – a Jász-Kun kerület és a hajdúvárosok mögött harmadikként.¹⁴ Habár a koronavárosok közjogi nem számítotak szabad királyi városnak, sőt – a Jász-Kun és a Hajdú kerületekkel ellentétben – még követet sem küldhettek az országgyűlés alsó táblájára, polgáriasságuk múltjuk kétségtelen, amit például az is bizonyít, hogy Szepesváralján már legalább 1592-től polgárkönyvet vezetnek.¹⁵ A 19. század első felében nem számított ugyan ritkaságnak, hogy bizonyos mezővárosok polgári címet osztanak, ennyire távoli múltra visszatekintő hagyományként azonban valószínűleg kivételes Szepesváralja esete.

Ebben a világban nőtt fel tehát a memoáriró Fest Imre. Az emlékirat alapján életútja röviden úgy foglалható össze, hogy 1817-ban született, majd a Késmárkon, Miskolcon, Eperjesen töltött iskolaévei és a debreceni jogi gyakorlat után ügyvédvizsgát tett. Ezt követően visszaköltözött gyermekkorára térségébe, Iglóra, ahol a felső-magyarországi bányapolgárság javára végzett munkát jegyzői (1840-től), majd főjegyzői beosztásban, és közben az annak irányításában szerepet játszó polgári-nemesi társaság körében mozgott. E szervezet képviselőjeként eljutott Pozsonyba az 1843–44-es országgyűlésre is. 1848-ban politikai beszédet tartott, illetve közlegényként tagja lett a helyi nemzetőrségnek, ugyanakkor a szepesi közcsendi bizottmány tagjaként fontos tisztséget vállalt. A visszaemlékezés szerint 1849 után egy ideig zaklatták a hatóságok, ám hamar ismét a bányászpolgárság vezetésében találjuk, és emellett az evangélikus esperesség felügyelői tisztségében. 1860-ban megválasztják Szepes vármegye alispánjává. Az 1863-ban kimondott válását követően és részben amiatt távoli területeken vállalt megbízásokat (pl. Szolnokon, ahol az akkor épülő aradi vasútvonal megvalósításában működött közre), majd 1865-ben hazatért, és országgyűlési követé választották. Ekkor tehát Pestre költözött, és az Országos Iparegyesület alelnöke lett. A kiegyezési tárgyalások folyamatához kapcsolódóan karrierje még magasabbra ívelt: a közözügyi bizottság tagjává választották, majd az Andrássy-kormány kinevezése után államtit-

¹³ Ld. Bácskai 1989: 62–67. a pesti nagykereskedők között a Sartory, Liedemann, Fröhlich családokról. Kassa magyarországi városi származáshelyű bevándorló polgárai közül (Eperjes után) legtöbben Lőcséről, Szepesváraljáról és Iglóról érkeztek (rendre 22, 19 és 18 fő). Czoch 2009: 111.

¹⁴ A Szepességben 5,3, a Hármaskerületben 18,5, országosan 1,6, a magyarországi vármegyékben általában 0,5–2 százalék között szóródik ez az érték 1787-ben. (Dányi–Dávid 1960: 63.) Arról, hogy mennyire ellentmondásos volt annak a gyakorlata a népszámlálás során, hogy kiket minősítettek polgárnak, ld. uott 11–12. Ráadásul a több társadalmi csoportba is besorolható személyek a táblázaton belül előbb megadott, tehát magasabb rendi rangú rubrikába kerültek, vagyis pl. a Fest család tagjait valószínűleg nem is a polgárok, hanem a – szepesi területen alig 1,2 százalékknak mért – nemesek közé írták be.

¹⁵ Fényes 1847: 131.; Korompay János utószava a Fest-memoárhoz: Fest 1999: 140.

kári tisztséget kapott a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban, végül az Osztrák–Magyar Bank egyik alkormányzójának nevezte ki az uralkodó.

Fest Imre tehát ötvenéves korára az országos közélet befolyásos tagja lett. Ebben a társadalmi körben a rendi különbségtétel jogi értelemben vett felszámolása (1848) után formálisan nem játszott szerepet az a tény, hogy kismemesi-polgári származása szerint kevésbé rangos családból származott, mint a kormány tagjainak többsége. 1872–73-ban megfogalmazott emlékiratában a kor liberális felfogásának megfelelően nem kap meghatározó hangsúlyt a polgári és a nemesi származás kiemelése mások bemutatása során. Ám az említések összességében értelmezési lehetőséget nyújtanak, amelyből rekonstruálható Fest a nemességhez és a polgársághoz fűződő viszonya.

Saját származásával kapcsolatban csupán nemes eredetét említi, azt is csak egyetlen, 27 éves korában lezajlott esemény kapcsán. Ekkoriban, 1844-ben Bécsben tartózkodott szolgálati ügyben, ahonnan egy ízben a közeli Kismartonba utazott, hogy felkeresse a Fest nemzetség ott élő ágából származó rokonát, aki a család nemeslevelének eredetijét őrizte. A látogatás célja az volt, hogy ennek alapján ériék el a nemzetség nemességének igazolását. A procedúra el is indult, de végül az igazolás kérdése befejezetlenül maradt Sopron vármegyében.¹⁶ Figyelemre méltó az emlékirat ezzel kapcsolatos rövid szakaszának száraz stílusa: egyfelől maga az ügy felvetődése és Fest ebbe fektetett energiája azt sejteti, hogy a nemesség bizonyításának jelentőséget tulajdonított. Ugyanakkor az elmaradt siker felett nem kesereg, csupán megjegyzi: „az 1848. év a rendi különbségeket a jogi életben teljesen eltörölte”. Mindebből nem világos, hogy milyen célt szolgált – vagy szolgált volna – számára a nemesség bizonyítása: társadalmi előnyt igyekezett kovácsolni belőle, a család történetének fontos dokumentumaként kívánta megszerezni, vagy valami egyéb ok vezérelte. Az mindenesetre megfigyelhető, hogy sem előbb, sem később nem találunk említést a szövegben a nemeslevél lemásoltatására vagy a jogi eljárás sürgetésére irányuló törekvéséről. Különösen meglepő ez ahhoz képest, hogy a könyv utószavából kiderül: Fest már 1829-től levelezést folytatott ügyvédekkel ebben az ügyben. A helyzetben rejlő ellentmondás talán úgy oldható fel, hogy idős korában – a memoár megformálásának idejére – mintha már nem tulajdonított volna akkora jelentőséget a nemesi címnek, mint 1848 előtt.

Ennél is kevesebbet tudunk meg arról, hogy saját maga rendelkezett-e polgári címmel. Még az őseit bemutató, bevezető oldalakon sem kapunk hírt arról, hogy felmenői közül valaki is Szepesváraljának vagy más környékbeli városnak a polgára lett volna, holott a kötet kiadásakor kísérőtanulmányt író Korompay János megjegyzéséből tudjuk, hogy a Fest család szepesi ága öt nemzedéken keresztül kereskedőként polgári jogállást is szerzett a memoárszerző szülővárosában. Hallgatását talán úgy értelmezhetjük, hogy a memoáriró magától értetődőnek tekintette a felmenői által viselt polgári címet, de az is lehetséges, hogy ügyvédként – vagyis egy honorácior foglalkozás birtokában – egyszerűen nem ambicionálta a polgári cím megszerzését. Polgári státuszáról még az sem árulkodik egyértelműen, hogy 1869 decemberében Szepesváraljától díszpolgári oklevelet kapott, ez mindenesetre nagy jelentőséggel bír-

¹⁶ Fest 1999: 52–53, 142–144.

hatott identitásában annak fényében, hogy a szövegben így fogalmaz: „szeretett szülővárosa” részesítette ebben a megtiszteltetésben.¹⁷

Saját rendi identitása mellett ugyanakkor hitet tett a bevezetőként idézett mondatával. Érdeemes tüzetesen megfigyelni az itt alkalmazott utalásokat. Egyrészt társadalmi hovatartozásának mindkét komponensét kiemeli, de súlyukat tekintve fontosabbnak érzékelteti a „polgári renchez” tartozását, mint az „armális nemességét”. Másrészt figyelmet érdemel az, ahogyan megfogalmazza polgári származását: értelmezésként egy jellegzetes polgári foglalkozással ragadja meg születés szerinti társadalmi helyét, amikor „egy kiskereskedő fiának” minősíti magát ebben a büszkeséget sugárzó mondatban. A szövegben további értékítéletet közvetítő elem, hogy szembeállítja az „arisztokratikus vármegyét” „a vármegye által nem kedvelt 16 várossal”, és ebben az érzékeltetett konfliktusban saját magát világosan az utóbbiak oldalára helyezi. Az arisztokratikus szó feltehetően nem szűken a főnemesi rangúakkal szembeni ellenszenvét fejezi ki – a forradalmi időkben a megyét vezető gróf Csáky Lászlóról például kifejezetten rokonszenvvel ír több helyen is –, hanem talán a (birtokos) nemesség a polgárokat lekezelő viszonyulására adott reakcióként fogható fel.

Az emlékiratban még két olyan helyzet fordul elő, ahol érzelmek kinyilvánításával kísérvé társadalmi csoportok konfliktusát mutatja be Fest. Az első az 1831-es koleralázadás, amelyhez kapcsolódó egyik emléke, hogy Szepesváralján a fenyegetően összegyűlt paraszttömeg elől egy polgár mentette meg a városon átlovagló főispán életét azzal, hogy saját épségét is kockáztatva testével védte meg a főurat, majd betuszkolta az irgalmasrendi rendház épületébe, ahol már biztonságban érezhette magát. A város azon részében háztulajdonos polgár – akiről neve (Tibely) alapján az olvasó annyit vélelmezhet, hogy Fest rokona (mivel az előző oldalakon szereplő Tibely tanárt mint nagyanyjának fivérét mutatta be) – a mozgalom elfojtása után jutalmat kapott, de Fest apja is pozitív színben tűnik fel az eset kapcsán, mivel „a rettenthetetlen városbíróval” együtt ők csillapították le „a dühöngő népet”. Pár nappal később történt, hogy a városban összetűzés támadt, amelyben „a városi csőcselék összeesküvésben állott a falusiakkal a polgárok ellen”. Az eset során a polgárság vagyona volt a tét, ugyanis a zavargás résztvevői a polgárok „tulajdonát, sőt asszonyait már előre szétszították egymás között”. Fest emlékeiben a városban háborús hangulat uralkodott, amelynek szellemében „a polgárok felkészültek az ellenállásra, felszerelték házaikat minden védekező eszközzel és lázasan virrasztották át az éjszakákat, minden pillanatban várva a mozgalom kitörését”. A helyzetet egy gyalogos alakulat megjelenése oldotta meg, amelynek láttán az „összeesküvők” elrejtőztek, és „a polgárok könnyes szemmel, ujjongva megölelték” a bevonuló katonákat. Megállapítható tehát, hogy az 1831-es események kapcsán a memoárszerző interpretációjában a polgárság mint a fenyegetett társadalmi rend hűséges támasza jelent meg. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a szerző a konfliktusban társadalmi csoportok szembekerülését érzékeli, és hogy már csak személyes és családi érintettsége okán is a „polgárok” oldaláról beszél el a történetet.

¹⁷ Fest 1999: 123. Megjegyzendő, hogy 1870-ben a választókerületi központ, Gölnic is díszpolgári oklevelet adományozott neki. Fest 1999: 126.

Egy másik helyen 1848 forradalmi tavasza kapcsán tesz utalást térségének más társadalmi rétegeire.¹⁸ A nemzetőrség megszervezésekor látható büszkeséggel írja le, hogy „az egész Szepességből mintegy 3000 posztóruhás polgár vonult be” a lőcsei népgyűlésre. Itt a társadalmi azonosulás szempontjából az az érdekes, hogy összehasonlítással (szembeállítással) él, amikor így fogalmaz: „Nemes és paraszt eltörpült az impozáns polgársággal szemben, amelynek mi voltunk vezérei”. Bár nem egyértelmű, hogy pontosan mire vonatkozik az „eltörpülés” kifejezés: létszámokra, lelkesedésre vagy valami másra, az nyilvánvaló, hogy az adott összefüggésben – vagyis a forradalom ügyének támogatásában – saját társadalmi csoportját (rendjét) mutatja példaszerűnek, amihez képest a nemesség is gyengébben szerepel. Kiemelendő, hogy ez az esemény, amelynek egy későbbi pontján első politikai szerepléséről értesülünk, amelynek témája ugyan egy térségi közigazgatási kérdés, amely azonban társadalmi vonatkozású: Fest az „összes szepesi választókerület összeolvasztását” – tehát Szepes vármegye és a szepesi tizenhat koronaváros egyesítését – javasolta, és mint utóbb kiderült, eredményesen. Az egymást követő szövegrészek együttesen talán úgy értelmezhetők, hogy a rendi világot félretelőlő új politikai rendszerben nemcsak a nemesség elzárkózásának megszüntetését jelölte meg célként Fest, de ezt a környékbeli polgárság képviselőjében ő maga kezdeményezte és érte el. Figyelemre méltó, hogy a politikai gyűlés végére felálló új vezetést – az állandó bizottmányt – a szerző megfogalmazásában „a polgári és liberális elemek” alkották, amelyben a liberális szó feltehetően a liberális meggyőződésű nemességre utal, és talán a két csoport sorrendje – vagyis a polgáriak előbbi említése – sem véletlen. Annak is érdemes jelentőséget tulajdonítani, hogy itt számol be élete első jelentős, de akkor még elhárított közéleti megbízatásáról a forradalmi hangulat nyelvezetét alkalmazva, amikor így ír: „az iglói választókerület csakis engem akart országgyűlési követévé választani, de [két ok] visszatartott attól, hogy *polgártársaimnak* ezt a bizalmát elfogadjam”. [Kiemelés: T. Á.] Végül szintén ennek az eseménynek a kapcsán érzékeltet Fest egy további helyi konfliktusdimenziót: miközben „a kormánypálca vitathatatlanul a polgári elemek kezébe került”, a korábbiakban a megye „a kisnemesség és a katolikus klérus” vezetése alatt állt. Ez az első olyan rész a szövegben, ahol az evangélikus Fest a katolikus egyházat említi, és egyúttal saját magát egy konfliktusban a hozzájuk képest ellentétes oldalon helyezi el.

Az eddigiekből leszűrhető tanulságként, hogy a memoárban, ha ritkán is, de előfordulnak olyan helyzetek, amikor Fest rendi csoportok konfliktusát mutatja be, és ezek során magát egyértelműen a polgárokkal azonosítja érzelmileg. A szerző azonban nemcsak a csoportok szembeállításának módszerével helyezi el magát a társadalmi térben, hanem azzal a retorikai eszközzel is él, hogy szereplőit rendi jogállással azonosítja, még hozzá szelektív módon teszi ezt, vélhetően akkor, amikor a társadalmi azonosításhoz jelentést igyekszik társítani. A „polgár” jelző a szöveg két pontján is apjával összefüggésben fordul elő. Előbb a saját önállósulásának körülményeit bemutató résznél, az elbeszélés menetét megtörve szán egy bekezdést arra, hogy apját jellemezze, és ez azért érdekes, mert ezzel eltér az emlékiratok szokásos gyakorlatától, hogy a visszaemlékező műve elején, családjának gyökereit keresve végzi el az általa ismert személyek (köztük a szülők) bemutatását. Fest ezen a ponton apját úgy jellemzi, mint akire „a polgári rend büszke lehet”, és e minősítést igazolandó „derék, igaz, közösségi

¹⁸ Fest 1999: 56–57.

érzületű, becsületes” férfinak írja le.¹⁹ Mindezt az apai életút olyan elemeivel támasztja alá, amelyek megfelelnek az ambiciózus, „self-made man” polgár toposzának. Az olvasó arról értesül, hogy megszerzett műveltségét saját magának köszönhette, mivel „magasabb iskolai végzettség nélkül [...] a hiányokat olvasás útján” pótolta, úgy, hogy „bármily kemény volt is a napi munkája, az este egy részét annak szentelte”. Azt is megtudjuk, hogy kereskedőként sikerek érték, de ennek a háttérében nem állt családi örökségként kapott számottevő alapító tőke: „az 1000 forinttal megkezdett üzlet, melyben leginkább a paraszti igényeknek megfelelő árukat és fűszereket tartották, a szülők dolgos kezei között olyan lendületet vett, hogy volt év, amikor 5000 forint volt a tiszta nyereség (b. é.), ami abban az időben nagy eredménynek számított”. Családi háttérének ezeket az értékrendi elemeit – az atyai „kemény munkát”, valamint az anya „takarékoságát” és rendszeretét – emeli ki, mint amelyeknek tulajdonítja, hogy szülei őt fiút is fel tudtak nevelni és elindítani „egyszerű, de tisztességes és gondtalan” életútjukon, és amelyekért hálát érez a szülei iránt. Elemzésünk szempontjából itt az a fontos, hogy a polgári értékrend tradicionális kulcskategóriáit látjuk viszont Fest nevelkedésének bemutatásánál.²⁰ Apja halálakor és búcsúztatásakor röviden visszatér az értékelésére; ekkor mint Szepesváralja „legderekabb polgárát” minősíti, akinek temetésén „az egész város” tiszteletét tette.²¹

A „polgár” kategória az említetteken kívül még egyszer, az utolsó oldalak egyikén fordul elő a műben, amely ismét újabb kontextust teremt. A szövegkiadásnak majdnem a végén találkozunk ezzel a szövegrésszel, azonban tudni kell, hogy a szerző által írt negyedik (utolsó) füzet elveszett, így nem biztos, hogy indokolt az életút összegzéseként értelmezni az itt felvázolt gondolatokat. Fest a frissen elkönyvelt közéleti sikereit mérlegre téve fogalmaz úgy, hogy a „függetlenség” többet ér a szemében, mint a lehetőség, hogy „bizalmasan érintkeztem a társadalom legmagasabb osztályaival, megismertem az életet az udvarban”. Ebből pedig azt a tanulságot szűri le, hogy „a szerény középszer – ha kívánságait mérsékli és a gondok ellen biztosítva van – az ember legirigylésreméltóbb állapota, és hogy semmi tündöklés vagy a becsvágy semmiféle győzelme nem ér fel egyszerű polgár személyes függetlenségével.” Mindebből részint azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a magasra ívelő karriert befutott Fest Imre számára idős korára is fontos maradt saját maga társadalmi pozicionálása, és hogy ebben a retorikai döntési helyzetben nem az elért sikerek részletezését, hanem a szerény visszafogottság stratégiáját választja, amikor a „középszer” és az „egyszerű polgár” fogalmakkal mutatja be társadalmi azonosulását.²²

Figyelemre méltó, hogy a „nemes” fogalom használata mennyire más logikát mutat. Megállapítható, hogy a nemesség elsősorban társadalmi állást jelent számára, de egyben értékrendhez is kapcsolódik. A miskolci tanulóéve alatt neki szállást adó férfi bemutatásánál például megtudjuk, hogy kosztadója egy „kis nemesember”, aki „egy Tiszakesziben lévő kis nemesi birtok csekély jövedelméből él” – tehát Fest családjához hasonlóan városi nemes, de egy fokozattal közelebb a feudális földesúr klasszikus élethelyzetéhez. „Károly úr” jellemzésének azonban az is része, hogy büszke volt a

¹⁹ Fest 1999: 41–42.

²⁰ Bácskai 2006: 28.

²¹ Fest 1999: 82.

²² Fest 1999: 134.

lipcsei csatában kapott kardszúrásból visszamaradt sebhelyére, és ez talán értelmezhető a hazáját vérevel szolgáló nemes identitásának keretében. Szintén a szállásadó házigazda társadalmi hovatartozására utalhat, hogy szokása volt a borivás, amit a memoáríró „rossz szenvedélynek” minősít, és ezzel az értékelésével sajátos módon cseng egybe, hogy feleleveníti, hogy amikor Miskolcra hazaköltözve apja szembesült azzal, hogy fia már víz helyett bort, reggelire pedig kávé helyett szilvapálinkát iszik, ezt rosszállva fogadta. Talán nem túlzás ebben a jelenetben a dolgos német polgárnak a napját pálinkával kezdő magyar nemesúrral való szembeállítását látni.²³

Ennél is kifejezőbb az az eset, amikor egyik késmárki tanárát jellemzi Fest Imre. A szónoklattani osztály hallgatói számára történelmet előadó Benedicty Jánosra használt megfogalmazás erősen szarkasztikus, ami máskülönben nem jellemző az emlékirat stílusára. Benedictyről megtudjuk, hogy „úgy nézett ki, mint egy táblabíró, spectabilisnek tituláltatta magát és a téli vadászatokon roppant grandezzával viselkedett, minthogy nemesember és egy Asbóth-lány férje volt”.²⁴ Az emlékirat megírásának idején már negyed százada halott professzor ismert és nagy múltú egyházi értelmiségi családból származott – a 18. században három ilyen vezetéknevű, magyarországi születésű személy iratkozott be protestáns német egyetemekre²⁵ –, és társadalmi helyzetét tekintve a honorácior háttérű armalista társadalmi körbe tartozott; a pozsonyi líceumban már 1758-ban feltűnik egy nemes apától született Benedicty nevű diák.²⁶ Ehhez képest az – eredendően a jómódú birtokos nemességből rekrutálódó, de a helyi közéletben aktív kisnemesség számára is vonzást gyakorló²⁷ – táblabírói szerepben tetszelgő, „tekintetes” líceumi oktató önképe nevetséges szereptévesztésnek tűnik fel, az Asbóthokra vonatkozó utalás pedig úgy értelmezhető, hogy egy országos tekintélyű, nemesített értelmiségi családba házasodva próbált sikert kovácsolni magának.

Az, hogy a memoáríróban az ellenszenves tanár emlékét hagyó Benedicty esetében fontosnak tartja hangsúlyozni a nemesi rendi állását, különösen annak fényében nyer jelentőséget, hogy az olvasó nem értesül arról, hogy valójában milyen sok hozzájuk hasonló rangú nemes család veszi körül az ifjú Festet. Főképp anyakönyvi forrásokból tudjuk rekonstruálni, hogy gyermekkori barátainak milyen nagy része armalista. A Cerva kislányok, akiknek diákéveiben udvarolt²⁸, valószínűleg az 1827-ben Késmárkon elhunyt „wohledelgeboren Johann von Czerva” városbíró lányai, és vélhetően az utóbbi apja a már szintén nemes jogállású egykori késmárki lelkész, Daniel Czerva, fivére pedig a Pozsonyban kereskedő és választott polgár, ifjabb Daniel Czerva.²⁹ Fest Imre késmárki nagyapjának Mudrony nevű patikus barátja nyilván az azonos nevű

²³ Fest 1999: 15.

²⁴ Fest 1999: 21.

²⁵ Tar 2004.

²⁶ Lyceálna knižnica, Bratislava. Matricula scholae Poseniensis Evang. A.C. currens ab anno 1747. utque a an. 1835. Syntaxistae, 1758: Johannes Benedicti nobilis.

²⁷ Hudi 2006: 41.

²⁸ Fest 1999: 33.

²⁹ A késmárki és pozsonyi evangélikus anyakönyvekre lásd a Family Search gyűjtemény szlovákiai anyagát (<https://familysearch.org/search/collection/1554443>). A késmárki evangélikus gyülekezet halotti anyakönyve 1827. No. 68., és házassági anyakönyve 1824. No. 13. A pozsonyi német evangélikus egyház házassági anyakönyve 1784. No. 36.

és nevéhez a „von” szócskát használó helyi családdal rokon.³⁰ De hosszan lehetne még sorolni a késmárki matrikulákban rendre nemesi címmel említett Cornides, Meltzer, Probstner, Sonntag, Sponer, Toperczer, Wieland családok tagjait, amelyek az ifjúkori szepességi években a szerző társaságát adták. Ez a jelen elemzés szempontjából annyiban érdekes, hogy Fest alapértelmezésben nem tartotta lényegi információnak velük kapcsolatban, hogy nemesi családból származnak – különösen látszik ez Melczer Jakab esetében, akit „sok nemes család régi, sima, de ravasz házi fiskálisként” mutat be, kihagyva azt az információt, hogy ő maga is nemesi rangú volt. Úgy tűnik, hogy a nemesi társadalmi kötődés csak abban az esetben kapott hangsúlyt, ha az illető – mint Benedicty – jellemzése során adalékot szolgáltatott az értelmezéshez. Más szempontból azt is érdemes mérlegelni, hogy a szerző kapcsolathálóját alkotó kör kontúrjának megrajzolásánál nem is csak a rendi jogállás számíthatott; gyermekkorától a bányapolgárságnál eltöltött évekig és tovább a környezetében evangélikus hitsorsait találjuk.³¹

A memoár arról tanúskodik, hogy a korabeli Szepességben könnyen összeegyeztethető volt a nemesi és a polgári jogállás a mindennapok szintjén. Ha Fest gyermekkori kalandjait és szokásrendszerét próbáljuk elemezni, hasonló eredményre jutunk. Feltűnő lehet, hogy gyermekkorától kávézik (eleinte tejes, később feketekávé fogyasztásáról számol be), amellyel kapcsolatban a szakirodalom megállapította, hogy a 18–19. század fordulója körül már „elérte a kollégiumi diákot, a pesti és az agrárvárosi kispolgár asszonyt egyaránt”, miközben a parasztok szemében még ekkor is „nemesi státuszszimbólumnak” számított a fogyasztása.³² Figyelemre méltó, hogy gyermekkorától fontos szerepet játszanak az életében a lőfegyverek – elcseni apja puskáját, hogy madarakra vadásszon barátaival, szokása, hogy megtöltött zsebpisztolyt hord a zsebében a szepesváraljai temetőben járva³³ –, amelyek azonban a nemességen kívül a polgárság számára is a rangot kifejező tárgyként működtek. (Például a polgáreskü letételekor a polgárörtség egyenruhájában és felszerelésével kellett megjelenni a szabad királyi városokban azt bizonyítandó, hogy szükség esetén képes a személy helytállni a város védelmében.) Emellett az iskoláztatás rendszere és szintje tekintetében sem beszélhetünk ekkor már jellegzetes nemesi vagy polgári szokásról, hiszen a latin nyelvű felsőbb iskolákban jelentős volt a polgári jogállású apa családjában születettek száma. Rendelkezésre áll Fest Imre egyik késmárki diákévéből az osztálynévsor, amelyből nemcsak az derül ki, hogy az iskolai anyakönyvet vezető személy az ő társadalmi helyzetét kereskedő (*mercator*) – nem pedig nemes – apával határozta meg, hanem az is, hogy az 56 fős osztály diákjai közül 14–14-et írtak be nemesnek és polgárnak, és rajtuk kívül heten lelkész vagy tanár, hárman kereskedő, négyen kézműves, öten pedig jobbágy családjában születtek.³⁴ Az életvitel, a szokások szintjén a polgárság és a nemesség közötti határ egyre inkább elmosódott, és ezzel egyre nagyobb tér nyílt annak, hogy ebben a társadalmi térben az egyén saját magát pozicionálja.

³⁰ Fest 1999: 12.; a késmárki evangélikus gyülekezet házassági anyakönyve: 1806. No. 19., 1822. No. 7., stb.

³¹ Ennek részletes bemutatása szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, és későbbi vizsgálatnak képezheti tárgyát.

³² Kisbán 1997: 433.

³³ Fest 1999: 8, 18.

³⁴ Evangélikus Országos Levéltár, AGE, II.b.5.10. Informatio de Juventute scholastica Classis grammaticae secundae Lycei Evang. Aug. Conf. Kesmarkiensis pro Semestri Ildo Anni scholastici 1828/9.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy Fest Imre emlékirata segítségével lehetséges bepillantást nyerni a késő rendi társadalom korszakában egy aránylag heterogén szegmens társadalmi viszonyainak szerveződésébe. A memoáriró érzellemmel kísért gondolatai a saját közvetlen élményként észlelt társadalmi csoportokról, illetve az általa azokhoz sorolt személyekről, csakúgy, mint az emlékiratban említett, impliciten társadalmi jelentéssel felruházható események alapanyagot szolgáltatnak ahhoz, hogy rekonstruáljuk a szerzőnek a környező társadalomról alkotott képét és a személyes viszonyulását ennek részeihez. Ennek az elemzésnek az eredményei úgy összegezhetők, hogy az idős, visszaemlékező Fest számára polgári identitása – elsősorban értékrendként – határozottan fontosabb volt, mint családjának nemesi eredete, még akkor is, ha fiatalabb korában még jelentős energiát fektetett a család nemeslevelének felkutatásába. A 19. század közepső harmadára azonban ezek az identitáselemek könnyen egymás mellé illeszthetők az egyén társadalmi azonosságtudatának megteremtése során.

Hivatkozott források

Evangélikus Országos Levéltár, Archivum Generalis Ecclesiae.

Lyceálna knižnica, Bratislava. Matriculae scholae Posoniensis Evang. A.C.

Szlovákiai egyházi anyakönyvek másolatai (Evanjelická cirkev, Bratislava, Kezmarok): <https://familysearch.org/search/collection/1554443>

Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. I. Pest.

Fényes Elek 1850: *Magyarország geographiai szótára*. I-IV. Pest. (reprint: Budapest, 1985.)

Fest Imre 1999: *Emlékirataim*. Budapest.

Podmaniczky Frigyes 1984: *Egy régi gavallér emlékiratai*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest.

Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 15–37.

- Benda Gyula 2006: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén. Parraghy László hagyatéka. In: Uő.: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest. 249–340.
- Czoch Gábor 2009: *A városok szíverei. Tanulmányok a reformkori városokról és Kasásáról*. Pozsony.
- Czoch, Gábor – H. Németh, István – Tóth, Árpád 2016: Urban communities and their burghers in the Kingdom of Hungary (1750–1850). The possibilities of macro and micro historical analysis on the basis of databases. In: Colson, Justin - Stensel, Arie van (eds.): *Cities and Solidarities: Urban Communities in Pre-Modern Europe*. Routledge, 2016. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest.
- Dobszay Tamás 2010: Emlék, felidézés, önéletírás. Egy cívis-memoár tapasztalatai. *Korall*, 41. (2010). 35–50.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1999: A rendi társadalom felbomlása. Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem*. Budapest. 57–125.
- Fónagy Zoltán 1999: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. *Századok*, 6. 1141–1191.
- Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár*. 1–2. kötet. Budapest.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest. 128–144.
- H. Balázs Éva 2005: A szepesi környezet. In: Uő.: *Életek és korok. Válogatott írások*. Budapest. 97–103.
- H. Németh István 2002: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall*, 9. 79–206.
- Horváth Gergely Krisztián 2013: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszerre Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest.
- Hudi József 1995: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest. 95–106.
- Hudi József 2006: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest. 39–75.
- Kisbán Eszter 1997: A táplálkozásokultúra. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód*. Budapest. 417–584.

- Kósa László 2001: „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Oszetzky Dénes 1935: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlása-kor*. Budapest.
- Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.) 1997: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12–13*. Debrecen.
- Rácz István 1988: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Budapest.
- Sasfi Csaba 2008: A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle*, 50. 2. 163–194.
- Tar Attila 2004: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Budapest.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2014: Az evangélikus polgárság házassági piacának alakulása a tiszánineni kerületben 1750 és 1850 között. In Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör 2012. aug. 23–25. debreceni konferenciájának kötete*. Budapest. 448–462.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztényen polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 2–3. 75–130.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Budapest.